

шифр: “Ярославна”

спеціальність: міжнародне право

спеціалізація: Право Європейського Союзу;

право Ради Європи

**“ПЛАЧ “ЯРОСЛАВНИ””: ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАНСКОРДОННОГО
СПІВРОБІТНИЦТВА У МІЖРЕГІОНАЛЬНЕ**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1. Теоретичні та правові засади регулювання транскордонного та міжрегіонального співробітництва в умовах євроінтеграції України.....	6
Розділ 2. Аналіз поточного стану транскордонного та міжрегіонального співробітництва Сумської області.....	13
Розділ 3. Шляхи трансформації транскордонного співробітництва у міжрегіональне на прикладі Сумської області.....	18
ВИСНОВКИ.....	25
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	28
АНОТАЦІЯ	31

ВСТУП

Актуальність теми. Незворотна та закономірна зміна супроводжує більшість об'єктів під час їх існування. Зміни, що призводять до появи нового якісного стану об'єкту можна визначити як розвиток. В міжнародних відносинах сьогодні розвиток дуже тісно пов'язаний з процесами інтеграції та регіоналізації. Яскравий приклад таких змін – це Європейський Союз та його політика стосовно розвитку регіонів. Така політика стосується не лише регіону як територіальної одиниці, але і регіону як цілісної соціально-економічної системи. Таким чином, акценти реалізації міжнародних відносин розставляються саме на регіональному рівні, тобто на перший план виходить міжрегіональне, прикордонне, транскордонне співробітництво.

Дослідження проблем регулювання та стимулювання регіонального розвитку в умовах євроінтеграції та інтенсивного “промоушену” участі України у міжнародних відносинах сьогодні не лише данина “академічній моді”, а і дійсно актуальна задача. Адже, як би досконало не вивчали науковці дані питання, щодня виникають все нові і нові форми та інструменти міжнародного співробітництва.

Набрання чинності Угодою про асоціацію між Україною та ЄС надало можливість українській стороні впроваджувати новітні підходи регіональної політики. Одним із популярних підходів є транскордонне співробітництво, яке навіть прописане у тексті самої Угоди. Так, Глава 27 Угоди має чотири статті присвячені транскордонному та регіональному співробітництву. Популярною організаційною формою транскордонного співробітництва є єврорегіони, які діють відповідно до Закону України “Про транскордонне співробітництво” на основі дво- та багатосторонніх угод про транскордонне співробітництво [14].

Зрозумілою в даному контексті є ситуація із західними регіонами України, які мають безпосередню близькість та навіть спільні кордони із країнами ЄС. Північно-східні ж регіони, до яких належить і Сумська область опинилися у складних обставинах:

1). віддаленість територіально, не лише від кордону з ЄС, а і від основних транспортних розв'язок;

2). депресивний стан в основних галузях;

3). певна обмеженість у співпраці з огляду на те, що основні реальні та потенційні партнери у транскордонному співробітництві (Білгородська, Брянська та Курська області Російської Федерації) виявилися складовою частиною країни-агресора, яка порушила територіальну цілісність України і продовжує збройний конфлікт на Сході. Список складнощів не є вичерпним, проте, навіть перерахованого достатньо для того, щоб зрозуміти, що без додаткового імпульсу можливе повне “занедбання” регіону, який має незаперечне “бажання” реформ та достатній потенціал для розвитку. Доказом цього є функціонування у минулому євро регіону “Ярославна”, який навіть став членом Асоціації Європейських Прикордонних Регіонів [18].

Метою роботи є теоретико-методичне обґрунтування вирішення проблеми задіяння географічно віддалених регіонів України в євроінтеграційних процесах шляхом трансформації транскордонного співробітництва в новий формат міжнародних відносин.

Досягти мети нами планується шляхом розв'язання наступних **задач**: сформулювати теоретичні та правові засади регулювання транскордонного та міжрегіонального співробітництва в умовах євроінтеграції України; здійснити аналіз поточного стану транскордонного та міжрегіонального співробітництва Сумської області; обґрунтувати шляхи трансформації транскордонного співробітництва у міжрегіональне на прикладі Сумської області.

Об'єктом дослідження виступають міжнародні відносини у сфері транскордонного та міжрегіонального співробітництва в рамках європейської інтеграції.

Предмет дослідження: система теоретико-методичних та практичних засад міжнародних відносин у сфері транскордонного та міжрегіонального співробітництва в рамках європейської інтеграції.

Методологічною базою при виконанні дослідження стали теорії та концепції сучасної науки у сфері міжнародного права. Задля досягнення поставлених завдань були використані такі методи дослідження: метод системного підходу, статистичного, теоретичного та графічного аналізу. Для більш наочного представлення отриманих результатів деякі дані подавалися у формі рисунків.

Ступінь наукової розробки теми дослідження. Теоретичні основи та правові засади транскордонного та міжрегіонального співробітництва досліджувалися у працях М. Баймуратова, М. Буроменського, Ф. Ващука, Я. Малика, Н. Мікули, В. Монастирного, О. Сушка, І. Студеннікова, В. Толкованова та інших фахівців у сферах міжнародного права, регіональної економіки, державного управління тощо. Науковцями визначені поняття, принципи, причини виникнення транскордонного та міжрегіонального співробітництва; питання його регулювання. Дослідження роботи єврорегіону “Ярославна” здійснювалося активно до 2014 р. у працях О. Замори, С. Король, Л. Михайлової, Е. Радченко та інших. Після 2014 р. єврорегіон за участі Сумської області втратив популярність у дослідників (нами була знайдена праця Є. Тихомирової, в якій аналізувалися причини того, що співпрацю було призупинено). Наявні дослідження доцільно було б доповнити пропозиціями щодо можливостей виходу із ситуації, що склалася із транскордонним співробітництвом у північних регіонах України.

Структурно наукова робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел інформації, що містить 20 найменувань (2 сторінки) та анотації. Загальний обсяг роботи зі списком використаних джерел та анотацією складає 32 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ТРАНСКОРДОННОГО ТА МІЖРЕГІОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

У теоретичному осмисленні понять “міжрегіональне співробітництво” та “транскордонне співробітництво” важливим фактом є їх розмежування та регулювання процесу переходу від одного до іншого. Адже, як зазначалося у вступі, зміна супроводжує будь-який об’єкт, даючи йому можливість розвиватися.

Трансдордонне співробітництво передбачає наявність кордону між зацікавленими у співробітництві сторонами. Існує достатньо велика кількість визначень. Ми зупиняємось на законодавчо закріпленому, що представлено у Законі України “Про трансдордонне співробітництво”. Трансдордонне співробітництво – спільні дії, спрямовані на встановлення і поглиблення економічних, соціальних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших відносин між територіальними громадами, їх представницькими органами, місцевими органами виконавчої влади України та територіальними громадами, відповідними органами влади інших держав у межах компетенції, визначеної їх національним законодавством [14]. Як бачимо, законодавець не концентрує свою увагу на положенні сторін по відношенню до кордону, а це означає, що відповідно до трактування у європейських правових актах трансдордонне співробітництво може мати аналогічні форми, інструменти та механізми реалізації, як і міжрегіональне. Відповідно до Коментаря Європейської рамкової конвенції про трансдордонне співробітництво між територіальними громадами або властями, наданого колективом авторів, міжрегіональне співробітництво розуміється як особлива система взаємодії між регіонами, які не мають спільного кордону [2, с. 84]. Аналогічне пояснення можна знайти і у Статуті Асамблеї європейських регіонів.

Таким чином, кордон стає “умовним”, він повинен не розмежовувати територіальні одиниці, а надавати їм додаткові можливості. Європейська

рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями надає визначення транскордонного співробітництва як будь-яких спільних дій, спрямованих на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними громадами або властями, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох Договірних Сторін, та на укладання з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей [4].

Міжрегіональне та транскордонне співробітництво є складовими системи міжнародних відносин, одночасно із цим – це елементи регіонального розвитку. На нашу думку, міжрегіональне співробітництво можна назвати узагальненою формою, а транскордонне співробітництво його окремий випадок. А отже, і перший, і другий вид співробітництва будуть здійснюватися базуючись на одних і тих самих принципах. Серед найбільш узагальнених дослідники визначають загальні та специфічні принципи співробітництва [12, с. 20].

Перелік загальних принципів може бути досить довгим і, напевно, його можна зробити вичерпним, адже дані принципи повинні базуватися на основних принципах існування суспільства, взаємодії його учасників, реалізації різних форм активності. До того ж, на нашу думку, непоганою ілюстрацією формування загальних принципів міжрегіонального співробітництва може бути гасло Європейського Союзу – Єдність у різноманітності [20]. В досліджуваному контексті це може означати, що співробітництво має відповідати національному законодавству країн-учасниць, не порушувати міжнародні домовленості. Самобутність та унікальність регіону при цьому не повинні суперечити уніфікованим положенням різних сфер активності. До того ж, визначальним повинен бути принцип взаємовигідного співробітництва, коли кожна сторона отримує зиск від взаємодії та виключиться можливість, так званої, “три в одні ворота”.

Специфічні принципи на думку Мікули Н. А. виникають із практики транскордонного співробітництва [12]. Узагальнюючи дані досліджених нами

джерел [2], [9], [12], [13] можна сформулювати такий перелік специфічних принципів:

- 1). рівноправності сторін;
- 2). законності у розподілі завдань, повноважень, відповідальності між учасниками співробітництва;
- 3). уніфікації вимог;
- 4). самостійності у прийнятті рішень;
- 5). допомоги у досягненні цілей з боку регіональних, державних, міждержавних інституцій;
- 6). солідарності;
- 7). стратегічного планування.

Доречним може бути апелювання до принципів міжнародних відносин, що закріплює Хартія економічних прав та обов'язків держав. Зокрема, принципів суверенітету, територіальної цілісності і політичної незалежності держав, суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи, взаємної і справедливої вигоди, мирного співіснування, рівноправності і самовизначення народів, мирного врегулювання спорів, усунення несправедливості, що виникає в результаті застосування сили і позбавляє націю засобів для її нормального розвитку, сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, поваги до прав людини та основних свобод, відсутність прагнення до гегемонії в сферах впливу, сприяння міжнародній соціальній справедливості, міжнародного співробітництва з метою розвитку, вільного доступу до морів для країн, що їх не мають [16].

Транскордонне та міжрегіональне співробітництво не має чітко визначених та регламентованих форм реалізації. Історично так склалося, що деякі з них більш поширені. Можна припустити, що це обумовлено, по-перше, їх ефективністю (в тому числі, і економічною), а по-друге, зручністю у адмініструванні та управлінні. Так, найпоширенішими формами транскордонного співробітництва в Європі на сьогодні є: єврорегіони, робочі об'єднання та неофіційні асоціації. Дані форми транскордонного

співробітництва носять рамковий характер і, відповідно, можуть називатися інституційними формами співробітництва. Юридично інституційний характер регіональної транскордонної одиниці підтверджується визнанням такого міжнародного інструменту співпраці міжнародним правом, яке регулює відносини у співпрацюючих регіонах [19, с. 127].

У сучасній Європі регіони набули достатньої політичної ваги, що дозволяє їм самостійно формувати контакти з такими інституціями як Рада Європи, відкривати представництва у Страсбурзі, Брюсселі. Таким чином, відбувається безпосередня співпраця з ЄС [8, с. 126].

На законодавчому рівні в Україні задекларовані такі можливі форми транскордонного співробітництва як, знову таки, єврорегіон, угоди щодо транскордонного співробітництва в окремих сферах, налагодження взаємовигідних контактів між суб'єктами транскордонного співробітництва [14]. Транскордонне співробітництво не обмежується даними формами. Закон України визначає, що на власний розсуд суб'єкти можуть обирати інші форми. Зрозуміло, що вони не повинні суперечити чинному законодавству. Іншими формами транскордонного співробітництва можуть бути транскордонні кластери та окремі виробничі транскордонні зони, які створюються з метою провадження спільної підприємницької діяльності.

Стосовно міжрегіонального співробітництва можна говорити про аналогічні форми реалізації. На сьогодні українським законодавством вони не прописані. Можна передбачити, що в даному контексті застосовуються всі можливі дозволені національним та міжнародним законодавством форми співпраці: угоди про кооперацію (як між підприємствами, так і на рівні регіону), створення спільних організацій та підприємств, кластерів, технопарків, агломерацій, регіональних мереж, союзів, асоціацій, транспортних коридорів тощо.

Регулювання міжрегіонального та транскордонного співробітництва здійснюється практично за аналогічними стандартами. З врахуванням того, що сфера є апріорі міжнародною, то нами вирішено не здійснювати розмежування

юридичних норм та нормативно-правових актів на такі, що регулюють міжрегіональну співпрацю в Європі, та виключно українські. В загальному вигляді систему регулювання міжрегіонального та транскордонного співробітництва можна представити у вигляді рис. 1.

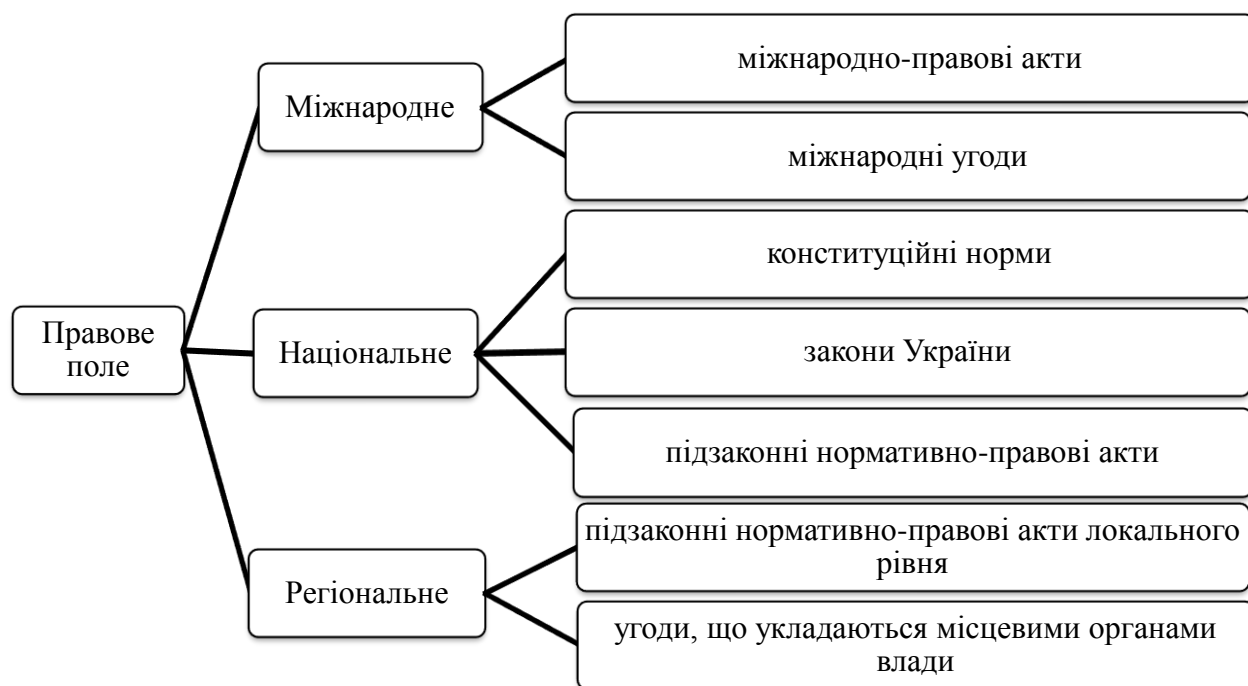

Рис. 1. Схематичне зображення системи нормативно-правових актів, що регулюють міжрегіональне та транскордонне співробітництво

Джерело: власна розробка

Зважаючи на євроінтеграційну спрямованість зовнішньої політики України, нами розглядається Європейське законодавство щодо транскордонного та міжрегіонального співробітництва. До першої групи джерел нами відносяться, в першу чергу, ті акти європейського законодавства, що регулюють безпосередньо питання співробітництва. До них належать: Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або місцевими органами влади; Європейська хартія прикордонних і транскордонних регіонів. По-друге, у групу міжнародно-правових актів нами включаються акти щодо функціонування регіонів, їх розвитку та вдосконалення. Зокрема, Європейська хартія місцевого самоврядування, Європейська хартія регіонального просторового планування,

Хартія конгресу місцевих і регіональних влад Європи тощо. Очевидно, що заглиблюючись у практичні аспекти кожного окремого прикладу взаємодії, можна знаходити законодавчі акти, що регулюють конкретні аспекти взаємодії в різних сферах. Наприклад, якщо мова іде про співробітництво у сфері охорони здоров'я можна згадати Європейську хартію прав пацієнтів; якщо регіони співпрацюють в сфері розвитку молодіжного руху – Європейську хартію участі молоді у місцевому і регіональному житті; взаємодія регіонів задля збереження гірських масивів – Європейську хартію про захист гір. Список можна продовжувати доволі довго, адже регіони практично не обмежені у колі питань щодо їх взаємодії.

Міжнародні договори, що підписуються Україною, – це частина законодавства України, проте, враховуючи їх транснаціональний характер ми відносимо їх до міжнародного правового поля: Угода про добросусідські відносини та співробітництво між Республікою Польща та Україною, Договір про сусідство, дружні відносини та співробітництво між Україною та Словацькою Республікою, Договір про відносини добросусідства та співробітництва між Україною та Румунією. Аналогічні договори наявні і з іншими сусідами України.

В Конституції України нами не було знайдено згадки про транскордонне чи міжрегіональне співробітництво. Регулювання конституційними нормами даних видів діяльності здійснюється в рамках зовнішньополітичної, зовнішньоекономічної діяльності, міжнародних відносин. Закони України створюють правовий простір, в рамках якого відбувається взаємодія суб'єктів співробітництва, а також регламентують та регулюють транскордонне співробітництво. Найбільш профільним можна назвати згадуваний раніше Закон України Про транскордонне співробітництво. Аналогічного закону щодо міжрегіонального співробітництва не існує. Крім того, важливими є положення Законів України Про зовнішньоекономічну діяльність, Про засади внутрішньої та зовнішньої політики, Про Міжнародні договори тощо.

Підзаконні нормативно-правові акти уточнюють та конкретизують окремі аспекти співробітництва. Наприклад, сьогодні в Україні діє Державна програма розвитку транскордонного співробітництва на 2016-2020 рр., яка була затверджена Постановою Кабінету Міністрів України, тобто підзаконним нормативно-правовим актом.

На регіональному рівні правове поле транскордонного співробітництва доповнюється локальними підзаконними нормативно-правовими актами. Наприклад, Розпорядження Голови Рівненської обласної державної адміністрації Про обласну програму розвитку транскордонного співробітництва на 2016-2020 рр. видане на виконання зазначеної вище Державної програми.

Проведений аналіз наявної у вільному доступі інформації свідчить, що більше уваги приділяється транскордонному співробітництву, тоді як міжрегіональне згадується лише у деяких джерелах. Окремого Закону України щодо міжрегіонального співробітництва не існує взагалі. Можливо, це відбувається через недооцінку з боку керівництва як держави, так і регіонів можливостей міжрегіонального співробітництва. На ділі ж, воно може бути не гіршим інструментом вирішення проблем регіонального розвитку, ніж транскордонне співробітництво. Крім цього, можливо, недостатньо популяризований позитивний досвід такого співробітництва.

До того ж, значною проблемою можна назвати слабку інституційну складову. Адже, саме вона повинна бути основною рушійною силою розвитку транскордонного співробітництва. Інституційний сегмент має координувати спільні зусилля, зацікавлювати підприємства та організації до співробітництва, налагодження зв'язків, при цьому максимально утримуючись від примусу.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ПОТОЧНОГО СТАНУ ТРАНСКОРДОННОГО ТА МІЖРЕГІОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Аналіз поточного стану транскордонного та міжрегіонального співробітництва Сумської області, на нашу думку, необхідно починати із загальної характеристики умов розташування та функціонування регіону. Структурно регіон складається із 18 районів, 15 міст (сім з яких має обласне значення), 20 селищ міського типу, 384 сілрад, 1466 сільських населених пунктів. Найбільші міста – Суми, Конотоп, Охтирка, Ромни, Шостка. Регіон розташований в Північно-Східній частині України. З Півночі на Південь регіон простирається на 200 км, а із Заходу на Схід – на 170 км. По Півночі регіону знаходиться державний кордон із Російською Федерацією (562,5 км). Сусідніми є Брянська, Курська та Белгородська області РФ [6].

Потенціал регіону визначається індустріально-аграрним спрямуванням. В області здійснюється видобуток енергетичних ресурсів, розвиваються харчова, хімічна промисловість та машинобудування. Великий та середній бізнес зосереджується здебільшого у м. Суми та містах обласного значення. Відповідно до наявної статистики за 2017 р. промисловий комплекс регіону виготовляв 35% загального обсягу продукції і забезпечував робочим місцем кожного третього жителя області (економічно активного). Сорок чотири відсотки української нафти видобувається із родовищ, розташованих в Сумській області.

У Сумській області історично сформований потужний машинобудівний комплекс. Про АТ “Сумське машинобудівне науково-виробниче об’єднання”, “Сумський завод насосного та енергетичного машинобудування “Насосенергомаш”, концерн “НІКМАС”, дочірнє підприємство “Завод обважнених та ведучих бурильних труб”, ТОВ “Мотордеталь-Конотоп”, державне підприємство “Авіакон” знають не тільки в Україні, а і в багатьох країнах світу [6]. Виробнича, інноваційна та експортна діяльність даних підприємств дає можливість говорити про них, як про бюджетоутворюючі.

Проте, в цьому, криється одна з основних проблем регіону. Спільне минуле з РФ за часів існування Радянського Союзу спричинило направленість експортних потоків здебільшого на Північ. Ситуація, що склалася після 2014 р., змусила здійснювати певне переформатування експортних потоків і намагання реалізації експортного потенціалу за іншими каналами, які визначаються реалізацією євроінтеграційних прагнень держави. Але, це не так просто, якщо враховувати необхідність запровадження додаткової сертифікації, системи управління якістю на підприємстві, що відповідає міжнародним стандартам.

Приблизно аналогічна ситуація складається і з хімічною промисловістю регіону, що здійснює виробництво мінеральних добрив, кислот, мінеральних пігментів, хімічних реактивів, лакофарбової продукції, фєсєрверкових виробів, засобів ініціювання вибухів, мисливських набоїв тощо.

За рахунок відкриття ТОВ “Кусум Фарм” та роботи ПАТ “Фармак” регіон має позитивні показники у фармацевтичній галузі. Плюсом розвитку даної галузі є її спрямування на стандарти Європейського Союзу. Робота за європейськими стандартами здійснюється підприємствами регіону, що працюють у сфері виготовлення пакувальних матеріалів, які створені із залученням європейських інвестицій: ПрАТ “Технологія”, ТОВ “Гуала Кложєрс Україна”, ТОВ “Гуалапак Україна”. Наявність в межах регіону родовищ мінеральної сировини дає можливість розвивати виробництво керамічної клінкєрної цєгли (ТОВ “Кєрамейя” та філія ПрАТ “Слобожанська Будівельна Кєраміка”), що є експортоорієнтованим товаром.

В області функціонують індустріальні парки “Свєма” (м. Шостка) та “Тростянець” (м. Тростянець), що дають можливість підвищити показники інвестиційної привабливості регіону для інвесторів, у тому числі і європейських.

Аграрне спрямування регіону характеризується вирощуванням зернових, технічних культур, виробництвом молока, м’яса ВРХ, свиней. Сільськогосподарські підприємства цікавлять іноземних інвесторів, що

підтверджується не тільки високим рівнем інвестування (66,5 млн. грн.), але і зростанням обсягу інвестицій у 2017 р., порівняно із попереднім у 2 рази.

Зовнішні зв'язки регіону є доволі розгалуженими. Підприємства регіону реалізують продукцію до РФ (30,2%), Німеччини (5,7%), Туреччини (4,9%), Білорусі (4,9%), Румунії – (3,7%), Італії (3,5%) та інших країн. Загальна частка країн ЄС становить 35,6% від загального обсягу. Відповідно до даних Департаменту економічного розвитку і торгівлі Сумської обласної державної адміністрації з метою розвитку міжрегіонального співробітництва у поточному році здійснено 15 економічних та гуманітарних заходів за участі представників регіонів 14 країн світу, серед яких Китай, Німеччина, Індія, Польща, Швейцарія, Іспанія, Канада, Македонія, Болгарія, Угорщина, Словаччина, Литва, Італія, США [3].

Результатом домовленостей на регіональному рівні є наявність та чинність Угод про довгострокове торговельно-економічне, науково-технічне і культурне співробітництво із Туреччиною, Узбекистаном, Грузією, Литвою, Польщею та Китаєм. Нами визначено, що аналогічна Угода із РФ не діє, що унеможливлює співпрацю в рамках створеного у 2007 р. єврорегіону “Ярославна”.

В цілому, на інформації останнього абзацу обмежується активність у сфері міжрегіональної співпраці області. Це за умови, що ще п'ять років тому регіон фігурував у всіх звітах про транскордонне співробітництво як такий, що є прикладом активної, ефективної та динамічної співпраці. Конфлікт із РФ звів на нуль всі результати співробітництва. Навіть зважаючи на те, що деякі дослідники та джерела інформації визначали єврорегіон “Ярославна” як один із найуспішніших.

Адміністрацією Сумської області визначено, що єврорегіон у своїй діяльності досягнув певних результатів щодо зовнішньої торгівлі, співробітництва у сферах культури, молоді, спорту, розбудови та вдосконалення інфраструктурних об'єктів регіону. Хоча, на нашу думку, результати можна вважати доволі “сумнівними”: два студентських табори

(“Слов’янська співдружність” та “Ближче один до одного”) за п’ять років (з 2007 р. по 2012 р.) та капітальний ремонт донного водоспуску гідровузла Костянтинівського водосховища. Задекларовано доволі велика кількість заходів (67), проте реальних результатів, які б можна було візуалізувати не було.

Текст угоди про створення єврорегіону “Ярославна” свідчить про те, що метою даного виду транскордонного співробітництва був економічний розвиток, розвиток всіх видів комунікацій, науково-технічна співпраця, забезпечення охорони навколишнього природного середовища регіону, розвиток співпраці у сфері молодіжного руху, акумуляція спільних зусиль у ситуаціях, що пов’язані із природними катаклізмами та техногенними аваріями, мотивація до розширення кола зв’язків підприємств регіону, вдосконалення процесів митного регулювання, забезпечення населення всіх співпрацюючих сторін робочими місцями, вдосконалення інфраструктурного забезпечення у всіх сферах співпраці та галузях [5].

Інституційно функціонування єврорегіону забезпечували такі органи: Рада Єврорегіону, Секретаріат Єврорегіону, міждепутатська робоча група щодо прикордонного співробітництва. Вище зазначалося, що європейська спільнота визнала єврорегіон шляхом прийняття його як рівноправного члена до Асоціації Європейських Прикордонних Регіонів.

Статут Єврорегіону “Ярославна” передбачав, що співробітництво може бути зупинено відповідно до підстав, які зазначаються у нормативно-правових актах РФ та України, чи за згодою сторін. Очевидно, що жодної із підстав офіційно представлено не було, але сторони спочатку “заморозили” (призупинили) взаємовідносини, а потім і зовсім припинили. При чому, переглядаючи відео сюжети, стрічки новин, соціальні мережі та інші джерела інформації стає очевидним, що обидві сторони проголосили винними у припиненні співпраці контрагентів. Науковці визначають, що транскордонне співробітництво Сумської області позбавилося перспектив розвитку, а взаємодія у інформаційній сфері перетворюється на протистояння [15, с. 88].

Сьогодні зрозуміло, що євроінтеграція – це єдиний шлях розвитку держави в цілому, і окремих регіонів зокрема. Агресивні дії РФ на території України, анексія Криму унеможливило подальшу співпрацю. І попередні висновки дослідників щодо того, що не дивлячись на спрямування державної стратегії у бік Європи, Сумський регіон прив'язаний потужним ланцюгом зв'язків із РФ [11], втрачають свою актуальність. І справді, територіальна наближеність, спільне минуле, статус “братерських” народів, виробничі зв'язки між підприємствами здавалося б, – єднання неминуче. Проте, до того часу, поки не буде вирішено питання конфлікту, говорити про поновлення роботи єврорегіону немає сенсу. При цьому, ресурси наявні, платформа створена, інституційна система існує, а регіон потребує додаткового стимулювання до розвитку. Отже, постає необхідність трансформування існуючого транскордонного співробітництва у міжрегіональне.

РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У МІЖРЕГІОНАЛЬНЕ НА ПРИКЛАДІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Підводячи попередні підсумки щодо матеріалу викладеного у перших двох розділах, ми визначаємо, що припинення співпраці в рамках євро регіону “Ярославна” було питанням часу, навіть за умови відсутності військової агресії з боку РФ. Адже, очевидно, що невелика кількість реалізованих проектів могла бути спричинена відсутністю достатньої фінансової бази. Заходи щодо студентської співпраці проводилися за рахунок регіональних бюджетів та бюджетів вищих навчальних закладів-партнерів. Розмір фінансування табору “Слов’янська співдружність” становив 300 тис. грн, а табору “Ближче один до одного” – взагалі 50 тис. грн.(виключно із бюджетів ВНЗ). Можливо для того, щоб налагодити перші зв’язки між молодіжними співдружностями цього було і достатньо, проте замало для формування єдиного інформаційного простору, що було задекларовано за мету. Один мільйон гривень було виділено із регіональних бюджетів на ремонт донного водоспуску гідровузла Костянтинівського водосховища.

Євро регіон “Ярославна” не мав можливостей для додаткового фінансування з фондів розвитку ЄС через відсутність у його складі регіону країни-члена ЄС. Функціонування інших євро регіонів, за участі української сторони та партнера з боку ЄС, свідчить про можливість отримання такого фінансування. Зокрема, Закарпаттю це дозволило залучити додаткове фінансування на суму 300 тис. євро у 2002-2004 рр. за програмою CADSES – покращення транснаціонального співробітництва в Центральній та Центрально-Східній Європі; 10,5 млн. євро за програмою TACIS – Європейського Союзу на допомогу новим незалежним державам Східної Європи і Центральної Азії; 23,2 млн. євро за програмою ENPI – Європейський інструмент партнерства та сусідства [7, с. 136]. Участь “Ярославни” у даних проектах була неможливою.

Останні три роки, підприємства регіону, що були зорієнтовані здебільшого на ринок збуту сусідньої держави, вимушені знаходити нові шляхи реалізації власної продукції на зовнішніх ринках. Часто це супроводжується не лише додатковою сертифікацією продукції, а і, навіть, перепрофілюванням виробництва. Окрім, взаємних санкцій України та РФ, вплив на переорієнтацію зовнішньоторговельних потоків мав початок функціонування Зони вільної торгівлі з ЄС. Посилення санкцій по відношенню до російських компаній, яке відбулося на початку 2017 р. та можливості експортних поставок до країн ЄС в рамках квот стає додатковим аргументом щодо необхідності переформатування транскордонного співробітництва Сумського регіону на міжрегіональне із регіонами сусідніх країн-членів ЄС. Характеристика поточного стану соціально-економічного розвитку регіонів говорить про “адаптаційний” період, який можна використати для того, щоб отримати додатковий зиск від нових можливостей.

Наявність Угод про довгострокове торговельно-економічне, науково-технічне і культурне співробітництво із регіонами двох країн-членів ЄС: Литвою та Польщею, відкриває можливість доопрацювання даних угод до рівня міжрегіонального співробітництва. Особливо важливим дане питання може бути у контексті отримання додаткового фінансування із фондів стимулювання регіонального розвитку ЄС.

В рамках зазначених вище угод робочій групі необхідно діяти по чіткому плану. Нами пропонується схематично представити його у вигляді рис. 2. Створення інституційного забезпечення – це одна із головних складових успішного функціонування об’єднання. В нашому випадку трансформація із єврорегіону в нове формування, назовемо його “європартнерство”, можлива на базі попередньо створеної робочої групи та структури. Зрозуміло, що звертати увагу необхідно на результати проведеного аналізу нормативно-правового забезпечення взаємовідносин, державної політики у цій сфері та потенційних загроз, які потрібно спробувати не тільки виявити, але і попередити.

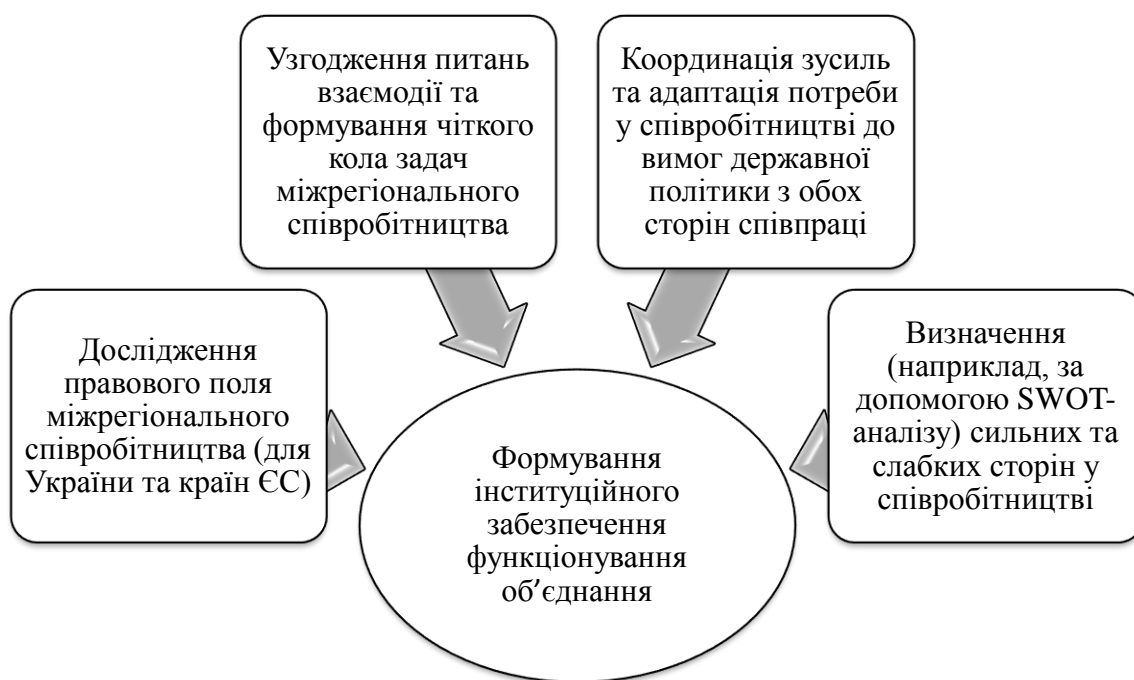

Рис. 2. Початкові дії сторін при формування дієвого механізму міжрегіонального співробітництва

Джерело: власна розробка

Так, наприклад, нами наголошувалося попередньо на проблемі фінансування співробітництва. В Україні до сьогодні існує проблема визначення та регулювання міжмуніципального співробітництва. Навіть визначення даного терміну у нормативно-правових актах відсутнє. Можна знайти, поняття “спільних потреб” територіальний громад, “спільних проектів” тощо. Проте, це більше стосується національного рівня. В ЄС практика міжрегіонального співробітництва доводить свою актуальність економією на масштабі.

Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями визначає потребу у наявності двох рівнів угод при реалізації транскордонного і міжрегіонального співробітництва. Рівні угод визначаються рівнем підписання. Тобто, угоди міждержавного рівня та, так названі, у Конвенції “угоди, договори та статuti про основні принципи співробітництва, які можуть бути основою для транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади” [4].

Для євро регіону “Ярославна” і перший, і другий тип угод наявний, отже юридичні межі співробітництва вже встановлені та існує можливість переходити до іншої ступені, а саме формувати угоди, статuti, договори, що містять основні принципи співробітництва між органами влади регіонів, які співпрацюють. У Додатку 1 Конвенції такі угоди передбачають принципи створення груп взаємодії, координації питань менеджменту утворених об’єднань, створення асоціацій приватного права, організації та регулювання зовнішньоекономічної діяльності між регіонами, створення апарату управління об’єднанням тощо.

У досліджуваному євро регіоні існував Статут, відповідно до якого створювалися і функціонували органи керівництва. На нашу думку, його можна трансформувати у Статут міжрегіонального співробітництва, а створену інституційну систему – в управлінську структуру новоутвореного європартнерства. Схематично даний процес можна представити наступним чином (рис. 3).

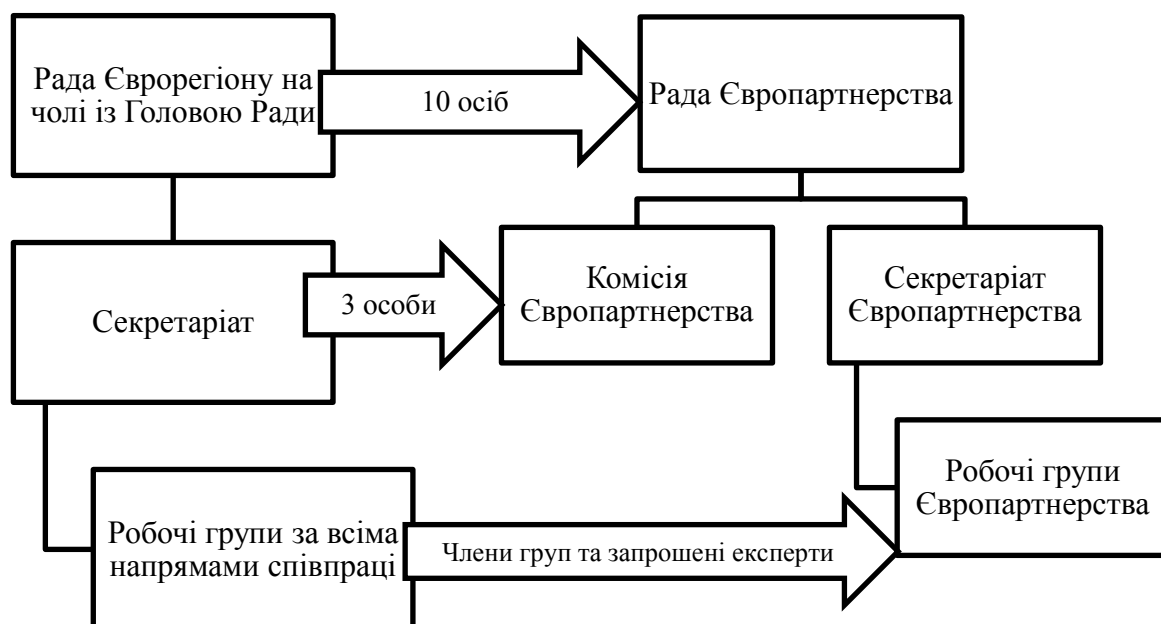

Рис. 3. Трансформація управлінської структури євро регіону “Ярославна” в інституційне забезпечення європартнерства Сумської області

Джерело: власна розробка

Рада євро регіону “Ярославна” складалася із 20 осіб (по 10 від кожного регіону-партнеру). За умови трансформування у новий тип співробітництва із новими партнерами доцільним було б залишити наявний орган, як вищий орган управління. На нашу думку, формування основних напрямів діяльності визначення засад функціонування та шляху розвитку, вибори осіб до інших органів партнерства, вирішення найважливіших питань функціонування потребує роботи професіональної команди.

Питання поточного характеру, зважаючи на те, що Рада збирається, як правило, один раз на рік, покликані вирішувати такі органи як Секретаріат та Комісія. У складі Секретаріату євро регіону було три представника Сумської області. Для роботи партнерства можна розподілити їх функції на два органи, щоб розв’язання поточних задач мало більш координований та систематизований характер. Комісія вирішуватиме питання налагодження контактів, скликання зборів, впровадження у дію рішень, необхідності певних проектів та подання їх на розгляд Ради тощо. В той же час Секретаріат зможе зосередитися на проблемах поточної роботи та своєчасно скоординує роботу галузевих робочих груп. Робочі групи можуть бути постійними та тимчасовими, залежно від того, якими питаннями вони опікуються.

Звичайно, як робота євро регіону, так і робота європартнерства у великій мірі буде залежати від того, яким чином до цього ставляться держави. На нашу думку, в першу, чергу мова іде про те, щоб існував дієвий механізм мотивації та стимулювання регіонів до співробітництва. При чому, стимулювання може визначатися не лише реальними матеріальними стимулами, як то фінансування, створення спеціальних фондів, податкові пільги тощо, а і більш номінальними складовими — забезпечення умов (правових, політичних, економічних, соціальних тощо), створення інформаційного простору, який би стимулював співпрацю і т.д. У випадку із нашими національними реаліями мова іде про те, що потрібна інституція, яка б регулювала транскордонне та міжрегіональне співробітництво.

За зразок можна взяти EGTC – Європейську Групу Територіального Співробітництва, яка з 2006 р. регулює транскордонне співробітництво в умовах євроінтеграції та формування все нових форм євроспівробітництва. Метою створення цієї інституції було посилення та створення кращих умов для транскордонного співробітництва між країнами ЄС [1, с. 11]. При цьому, додаткових міжнародних угод між країнами-учасниками укласти не потрібно.

Важливим є те, що в даному випадку передбачається створення реальної юридичної особи, яка б мала всі відповідні права та можливості. Повертаючись до досліджуваного регіону, хотілося б звернути увагу на той факт, що в процесі дослідження, нами виявлено факт створення громадської організації “Єврорегіон “Ярославна”. Така громадська організація могла б продовжити у подальшому своє функціонування в якості зв’язуючої ланки із регіональними та місцевими органами влади, асоціаціями, громадськими організаціями регіону-партнеру.

Функціонування та подальший розвиток співробітництва необхідно забезпечувати інформаційним супроводом, який має носити як формалізований, так і неформальний характер. Адже, частіше саме неформальні зустрічі, комунікації під час непов’язаних заходів, особистісні зв’язки можуть мати більш позитивний ефект. Залучення для розвитку співпраці представників влади, бізнесу, представників закладів культури та освіти тільки посилить ефект. Наприклад, сьогодні вищі навчальні заклади міста Суми ефективно співпрацюють із вищими навчальними установами країн-членів ЄС в рамках спільних проектів, обмінів досвідом і т.д. Зарекомендувавши себе надійними партнерами у міжнародних проектах вони можуть стати тим важелем, який допоможе формуванню позитивного іміджу регіону.

Функціонування європартнерства можливо профінансувати за рахунок спільних фондів, які формуватимуться внесками на різних рівнях: державні фонди, регіональні бюджети, внески підприємств (рівень бізнесу, для якого партнерство у рамках міжрегіонального співробітництва може буде цікавим з точки зору спільної підприємницької діяльності), благодійні внески окремих

осіб, а головне – фонди ЄС, які зацікавлені у формуванні і розбудові міжрегіонального співробітництва. Синергетичний ефект від об'єднання джерел фінансування не викликає сумнівів, особливо беручи до уваги той факт, що останнє джерело було недоступне для єврорегіону “Ярославна”, що не мав у своєму складі регіону країни ЄС.

ВИСНОВКИ

Реалії реалізації поточного курсу зовнішньої політики України в напрямку європейської інтеграції змушують нас адаптуватися до вимог Європейського Союзу, дотримуватися визнаних міжнародних принципів співпраці, навіть розвиватися за тими ж напрямками, що і країни-члени ЄС. “Європа Регіонів”, як часто називають Європейський Союз сьогодні, визначає транскордонне та міжрегіональне співробітництво пріоритетними шляхами взаємодії різних регіонів, незалежно від їх державної приналежності.

В ході дослідження нами визначено, що національні нормативно-правові акти не визначають міжрегіональне співробітництво, тоді як щодо транскордонного співробітництва все більш-менш врегульовано. Спираючись на акти ЄС нами визначено, що і перший, і другий вид співробітництва є складовою системи міжнародних відносин та елементом регіонального розвитку. На нашу думку, міжрегіональне співробітництво – це узагальнене поняття, тоді як транскордонне – це окремі форми першого. Міжнародне право визнає інституційний характер регіональної транскордонної одиниці, що наділяє її певним колом прав та обов’язків.

Систему нормативно-правового регулювання міжрегіонального та транскордонного співробітництва нами сформульовано на базі того принципу, що сфера відносин є апріорі міжнародною і розмежовувати національні та міжнародні нормативно-правові акти немає сенсу, їх просто віднесено до трьох основних рівнів: міжнародного, національного та регіонального. Окремого Закону України щодо міжрегіонального співробітництва не існує. Можливо, це відбувається через недооцінку з боку керівництва як держави, так і регіонів можливостей міжрегіонального співробітництва. На ділі ж воно може бути не гіршим інструментом вирішення проблем регіонального розвитку, ніж транскордонне співробітництво. Крім цього, можливо недостатньо популяризований позитивний досвід такого співробітництва.

До того ж, значною проблемою можна назвати слабку інституційну складову. Адже, саме вона повинна бути основною рушійною силою розвитку транскордонного співробітництва. Інституційний сегмент має координувати спільні зусилля, зацікавлювати підприємства та організації до співробітництва, налагодження зв'язків, при цьому максимально утримуючись від примусу.

Трансформація транскордонного співробітництва у міжрегіональне була обрана нами для дослідження в силу особливої актуальності даної проблеми для Сумської області, яка територіально віддалена від ЄС та основних транспортних розв'язок, а також обмежена у співпраці з огляду на те, що основні реальні та потенційні партнери у транскордонному співробітництві (Білгородська, Брянська та Курська області Російської Федерації) виявилися складовою частиною країни-агресора, яка порушила територіальну цілісність України і продовжує збройний конфлікт на Сході.

Наявність Угод про довгострокове торговельно-економічне, науково-технічне і культурне співробітництво Сумської області із регіонами двох країн-членів ЄС: Литвою та Польщею, відкриває можливість доопрацювання даних угод до рівня міжрегіонального співробітництва. Адже, того часу, поки не буде вирішено питання конфлікту, говорити про поновлення роботи єврорегіону “Ярославна” немає сенсу. При цьому, ресурси наявні, платформа створена, інституційна система існує, а регіон потребує додаткового стимулювання до розвитку. Отже, постає необхідність трансформування існуючого транскордонного співробітництва у міжрегіональне. У дослідженні нами його названо “європартнерство”.

Нами запропоновано схему за якою дана трансформація може відбуватися. У досліджуваному єврорегіоні існував Статут, відповідно до якого створювалися і функціонували органи керівництва. На нашу думку, його можна трансформувати у Статут міжрегіонального співробітництва, а створену інституційну систему – в управлінську структуру новоутвореного європартнерства. Функціонування європартнерства можливо профінансувати за рахунок спільних фондів, які формуватимуться внесками на різних рівнях.

Особливо важливим є той факт, що за участі регіонів країн-членів ЄС у співробітництві відкривається можливість залучення додаткових ресурсів спеціальних фондів ЄС.

На нашу думку, ефект від трансформації транскордонного співробітництва в рамках єврорегіону “Ярославна” у європартнерство в межах міжрегіональної співпраці допоможе вирішити наявні проблеми та дасть додатковий поштовх до розвитку регіону на шляху євроінтеграції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андерсон Н. В. Типология еврорегионов Украины по стадиям и степени развития. *Економічні інновації*. 2013. Вип. 53. С. 7–16
2. Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. , Панасюк С. А. “Європа регіонів”: транскордонне співробітництво: Коментар Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями. Одеса: Фенікс, 2017. 206 с.
3. Євроінтеграція та міжнародне співробітництво. Офіційний веб-сайт Департаменту економічного розвитку і торгівлі Сумської обласної державної адміністрації. URL: <http://gue.sm.gov.ua/index.php/uk/2013-04-18-21-50-35/53-evrointegratsiya-ta-mizhnarodne-spivrobitnistvo/50-evrointegratsiya-ta-mizhnarodne-spivrobitnistvo> (дата звернення: 24.10.2017)
4. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями: конвенція за станом на 16 листопада 2009 р. / Збірка договорів Ради Європи. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_106 (дата звернення: 24.10.2017)
5. Єврорегіон “Ярославна”. Сумы, 2012. 32 с. URL: <https://sorada.gov.ua/content/euroregion-yaroslavna/euroregion-yaroslavna-ukr-2012.pdf> (дата звернення: 24.10.2017)
6. Загальні відомості про Сумську область. Офіційний веб-сайт Сумської обласної державної адміністрації. URL: <http://sm.gov.ua/uk/2012-02-03-08-02-55.html> (дата звернення: 24.10.2017)
7. Король С. М. Порівняльний аналіз розвитку Закарпатської та Сумської областей України : транскордонний аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2014. Вип. 25. С. 134–139
8. Кулчар Т. Ф. Принципи, механізми та форми транскордонного співробітництва регіонів Європи. *Науковий вісник Ужгородського університету, Серія “Історія”*. 2012. Вип. 29 URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/3195/1/ПРИНЦИПИ%2С%20МЕХА>

[НІЗМИ%20ТА%20ФОРМИ%20ТРАНСКОРДОННОГО.pdf](#) (дата звернення: 24.10.2017)

9. Малик Я. Транскордонне співробітництво України з Європейським Союзом. *Демократичне врядування: науковий вісник*. 2014. Вип. 13 URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik13/fail/Malyk.pdf (дата звернення: 24.10.2017)

10. Малик Я. Й., Береза О. І. Нормативно-правове забезпечення транскордонного співробітництва України. *Ефективність державного управління*. 2013. Вип. 35. С. 13-19.

11. Михайлова Л. І., Замора О. М. Економічний вимір транскордонного розвитку Єврорегіону “Ярославна” (Сумська область України - Курська область Російської Федерації). *Проблемы и перспективы развития сотрудничества между странами Юго-Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ* : Сборник научных трудов Донец. нац. ун-т; Хоз. акад. им. Д. А. Ценова. Албена-Донецк. 2013. С. 265–269

12. Мікула Н. Єврорегіони: досвід та перспективи. Монографія. Львів: ІРД НАН України, 2003. 222 с.

13. На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів: [Проект Київського центру Інституту Схід-Захід.]: за ред. С. Максименка, І. Студеннікова. Київ: Логос, 2000. 224 с.

14. Про транскордонне співробітництво: Закон України за станом на 2 грудня 2012 р./Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1861-15> (дата звернення: 24.10.2017)

15. Тихомирова Є. Б. Єврорегіон “Ярославна” в умовах протистояння України і Росії. *Інформаційне забезпечення транскордонного співробітництва України* : Матеріали II Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (Луцьк, 14–15 травня 2014) / [під заг. ред. Митко А. М.]. Луцьк : Вежа-Друк, 2014. С. 80-89

16. Хартія економічних прав та обов'язків держав: Документ за станом на 12 грудня 1974 р./Організація Об'єднаних Націй. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_077 (дата звернення: 24.10.2017)
17. Чмир О. Нормативно-правове забезпечення транскордонного співробітництва в Європі та Україні. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. Вип. 3. С. 149-157
18. Association of European Border Regions: Official website. URL: http://www.aebr.eu/en/members/member_detail.php?region_id=48 (date of request: 24.10.2017)
19. Practical Guide to Cross-border Cooperation. Third Edition, European Commission, 2000. 217 p.
20. The EU motto. Official website of EU. URL: https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/motto_en (date of request: 24.10.2017)

АНОТАЦІЯ

Актуальність теми. Незворотна та закономірна зміна супроводжує більшість об'єктів під час їх існування. Зміни, що призводять до появи нового якісного стану об'єкту можна визначити як розвиток. В міжнародних відносинах сьогодні розвиток дуже тісно пов'язаний з процесами інтеграції та регіоналізації. Яскравий приклад таких змін – це Європейський Союз та його політика стосовно розвитку регіонів. Така політика стосується не лише регіону як територіальної одиниці, але і регіону як цілісної соціально-економічної системи. Таким чином, акценти реалізації міжнародних відносин розставляються саме на регіональному рівні, тобто на перший план виходить міжрегіональне, прикордонне, транскордонне співробітництво.

Дослідження проблем регулювання та стимулювання регіонального розвитку в умовах євроінтеграції та інтенсивного “промоушену” участі України у міжнародних відносинах сьогодні не лише данина “академічній моді”, а і дійсно актуальна задача. Адже, як би досконало не вивчали науковці дані питання, щодня виникають все нові і нові форми та інструменти міжнародного співробітництва.

Набрання чинності Угодою про асоціацію між Україною та ЄС надало можливість українській стороні впроваджувати новітні підходи регіональної політики. Одним із популярних підходів є транскордонне співробітництво, яке навіть прописане у тексті самої Угоди. Так, Глава 27 Угоди має чотири статті присвячені транскордонному та регіональному співробітництву. Зрозумілою в даному контексті є ситуація із західними регіонами України, які мають безпосередню близькість та навіть спільні кордони із країнами ЄС. Північно-східні ж регіони, до яких належить і Сумська область опинилися у складних обставинах: 1). віддаленість територіально, не лише від кордону з ЄС, а і від основних транспортних розв'язок; 2). депресивний стан в основних галузях; 3). певна обмеженість у співпраці з огляду на те, що основні реальні та потенційні партнери у транскордонному співробітництві (Білгородська,

Брянська та Курська області Російської Федерації) виявився складовою частиною країни-агресора, яка порушила територіальну цілісність України і продовжує збройний конфлікт на Сході. Список складнощів не є вичерпним, проте, навіть перерахованого достатньо для того, щоб зрозуміти, що без додаткового імпульсу можливе повне “занедбання” регіону, який має незаперечне “бажання” реформ та достатній потенціал для розвитку. Доказом цього є функціонування у минулому євро регіону “Ярославна”, який навіть став членом Асоціації Європейських Прикордонних Регіонів.

Метою роботи є теоретико-методичне обґрунтування вирішення проблеми задіяння географічно віддалених регіонів України в євроінтеграційних процесах шляхом трансформації транскордонного співробітництва в новий формат міжнародних відносин.

Досягти мети нами планується шляхом розв’язання наступних **задач**: сформулювати теоретичні та правові засади регулювання транскордонного та міжрегіонального співробітництва в умовах євроінтеграції України; здійснити аналіз поточного стану транскордонного та міжрегіонального співробітництва Сумської області; обґрунтувати шляхи трансформації транскордонного співробітництва у міжрегіональне на прикладі Сумської області.

Методологічною базою при виконанні дослідження стали теорії та концепції сучасної науки міжнародного права. Задля досягнення поставлених завдань були використані такі методи дослідження: метод системного підходу, статистичного, теоретичного та графічного аналізу. Для більш наочного представлення отриманих результатів деякі дані подавалися у формі рисунків.

Структурно наукова робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел інформації, що містить 20 найменувань (2 сторінки) та анотації. Загальний обсяг роботи зі списком використаних джерел та анотацією складає 32 сторінки.